

“ДОСТОР АРАСЫНДА” ЭСКЕРМЕ-БАЯНДЫН ЖАЗЫЛЫШ ТАРИХЫ

Абдыкалыкова Ч.К., Чоюнова А.Т.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

“Достор арасында” эскерме-баяндын жазылыш тарыхы” аттуу илимий макаланын башкы максаты – кыргыздын көрүнүктүү акын-жазуучулары: К. Маликов, К.Баялинов, С.Карачев, Ж. Бөкөнбаевдердин кыргыз адабияты жана маданиятындагы орду, адамдык бейнесин ар тараптуу ачып берүү болгон, автор акын-жазуучулар аркылуу алар жашаган доордун ош-кыйштарын кеңири талдоого алган.

Annotation

The aim of the scientific article “The history of memory- story among friends” is the role of Kyrgyz poets and writers K.Malikov, K.Baialinov, S.Karachev, J.Bokonbaev in Kyrgyz literature and culture, to describe human’s life. This memory -story considered to be research work and describes difficulties of life at that period with the help of those poets and writers.

Тукей Кекиликовдун эскерүүлөрү “апрель желаргысынан” кийин айкындык мезгилде жазылып, ошол мурда айтылбай келген көп жаңы материалдарды берип 30-40-жылдардагы коомдук турмуш, элдин жашоо абалы, интеллигенциянын шарты жөнүндө кеңири маалымат берип, мурдагы эскерүүлөрдөгү ошол кенемтени толуктап таштады. Басмаканада гезит чыгаруу процесси жөнүндө минтип жазат: “Материалдар кол менен көчүрүлүүдө. Басмаканада арип терүүчүлөрдүн баары кыргыз тилин билбегендиктен, кол жазмадан болжоп тергенде ката кетип, корректурасын окуп чыгуу мүмкүн эмес. Кайра-кайра тердиребиз. Кажы-кужу көп. Кайра терилген материалга автордук ондоо деп жазып берүүнү талап кылышат. Жазып берсен, бухгалтериядагылар “акчаны ысырап кылып жатасыңар” деп кыжылдашат. Жазбай койсоң арип терүүчүлөр нааразы. Айла канча, баарына чыдайсың. Балдар болсо баш көтөрбөй материал оңдоп, көчүрүп отурушат. Колдору жооруп, карала-торала болуп, сыяга булганганын көргөндө бооруң ооруйт”.

Ошол кездеги гезит чыгаруунун ушундай көмүскө жактарын автор жакшы ачып берген. Иштин өндүрүштүк жагы Т.Кекиликов тарабынан жакшы ачылат. Кадрлардын жетишпегендигинен аны Көлгө кабарчы кылып жөнөтүшөт. Т. Кекиликов ошол кезде Жоомарт экөө кандайча таанышып, жакын болуп калгандыгын төкпөй-чачпай жазат, бирок, эскерүүдөн көрүнүп тургандай экөө сыр чечишип, шилекей алышкан дос болбогондугу билинип турат. Болбосо, экөө чогуу жашап, чогуу иштеген соң Ж. Бөкөнбаевдин жеке турмушуна байланыштуу окуялар, сырлар өзүнөн-өзү айтылыш керек эле.

Т. Адышеванын эскерүүлөрүнө таянсак, ошол кезде Жоомарт өмүрлүк жарына алгач сөз айтып, экөө тил табыша алышпай жүргөн мезгили экен. Т. Кекиликовдун эскерүүсүндө эмнегедир ушул планда таптакыр сөз болбойт. Ушундан улам Жоомарт ага ички сырларын айтпаганы, бир чети сый кесиптеш коллега катары, бир чети жашы өйдөрөөк ага (ал 1914-жылы туулган) катары мамиле кылган экен. Үчүнчүдөн, анын редакторлугу да таасир этсе керек.

Т. Кекиликовдун эскерүүсүнөн Токтогулдун чыгармаларын чогултуу процесси кандай жүргөндүгү баяндалат. Калктан жаздырууну уюштурган соң, бир сыйра материалдар чогулгандан кийин газетага берилгендиги жөнүндө, “Жоомарт көзөмөл болуп сураштырып турду. Материал бир топ болгондо:

- Кана, жыйналгандарын алып келчи, мен бир көрөйүн, деп күлүмсүрөдү. Колдогу материалдарды бүт көрсөттүм эле, ал түз эле оңдоп кирди...” деп жазган.

Бирок, автор буга кийин кайра кайрылган эмес. Жоомарт кандай максатта оңдоду, анын пунктуациялык каталарын оңдодубу, же стилистикалык кенемтелерин оңдодубу, же ырларды оңдоп өзү жазып чыктыбы, ушул жагы бүдөмүк бойдон кала берген. Автор ушул жерден так эместик кетиргендигин танууга болбойт. Окурман түрдүүчө ойдо калат, кандай максатта, эмне үчүн оңдоду деп. Албетте, текстти бирөөнүн оозунан жазуунун өзүнчө проблемалары бар, балким, жазып келген киши сабатсыз жарандыр, Ж.Бөкөнбаев балким, ошондой грамматикалык каталарды оңдогондур. Бирок, ошону аягына чыгарып, ачык-так жазса пайдалуу болмок деген ой келет.

Т. Кекиликов ошол мезгилди панорамалуу сүрөттөөгө аракет кылуу менен мүнөздүү белгилерин көрсөтүүгө күч жумшайт. Ж. Бөкөнбаевдин жаштарды маданияттуулукка, спортко үндөө боюнча демилгелерин баса белгилөө менен ал демилгенин кандайча жүзөгө ашканын көрсөтүү максатында Кочкорго барып, комсомолдук жыйындан кийин чач тарач алып барып, жаштардын чачын, сакал-мурутун алдырууну уюштурганын эскерет. Т. Кекиликов окуяларды тандоодо Жоомарттын мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн көрсөткөн окуяларды эскерүүгө түшүргүсү келет.

“Жоомарт өткүр, өктөм, курч эле” дейт да, анын тапанча алып жүргөнүн ушул мүнөзүнө байланыштырат. Бир күнү тапанча столдун үстүндө турса, Н. Жаналиев келип кармалап отуруп атылып кетет, дагы жакшы колунун этин сыйпап өткөн экен. Ошондон кийин Жоомарт тапанчаны көрүнөө жерге койбой калды дейт. Бул окуядан Жоомарттын али да болсо жаштыгы ошол куралга карата олуттуу мамиленин болбогондугун көрүүгө болот. Т. Кекиликов өзүнө тапанча сурап, Жоомарт ага да алып бергендигин айтат. Бирок, кандай зарылчылыктан улам тапанча керек болгон, эмне үчүн тапанча алып жүрүшкөндүгү эскерүүдө айтылбайт. Ал мезгил ошончолук эле кооптуу мезгил беле, же согуш болуп жатпаса, бул негизинде алардын жаштыгына барып такалат го. Тапанчаны жөн эле сонуркап алып жүрүшсө керек. Н. Жаналиев да сонуркап кармалап отуруп, өзүнүн колун өзү атып алып жатпайбы.

Жоомарттын мүнөзүнүн шайырлыгы, тамашакөйлүгү С.Тилешов менен болгон окуяга байланыштуу эскерилет. Жогоруда белгилегендей ушул эскерүүлөрдөн Жоомарттын мүнөзү эле эмес, ойносо оюнга, күлсө күлкүгө тойбогон жаштыгы, татаал, катаал турмуштун ачуу-таттуусун, кыйгыл даамын тата элек жаш жигиттин аруу жан дүйнөсү ачык байкалат. Мында Жоомарттын киши жылдыздуу, жанга жугумдуу мүнөзү, ким менен болсо да тил табышып сүйлөшө алгандыгы, караңгыда жол таап, кыйындыкта сөз таап чыгып кете ала турган зирек, идиректүүлүгү. Болбосо “Бөрүат” деген макаланын тегерегиндеги ызы-чуу чыкканда кантип басып, кантип жайгарганы жөнүндө Т.Кекиликов үстүртөн, бүдөмүк жазса да, анын артында Жоомарттын эрдиги жатат. Кыл чайнашкан саясий күрөштүн мезгилинде ошондой ызы-чууну басып, эми алоолоп күйүп келаткан өрттү өчүргөн менен барабар эле го.

Жоомарт ар дайым мезгил менен тең адындап, бардык жаңы нерселерди өз учурунда өздөштүрүүгө дит коюп жашаган. Анын ушул сапатын коньки тебүүгө, бий үйрөнүүгө ышкы койгону жөнүндө эпизоддордон айкын сезилет. Ал өкмөттүн жумушунда жүрсө дагы өзүнүн стихиясы болгон чыгармачылыгын кошо ала жүрүп, поэмаларын үзбөй жазып, бул жагынан абдан активдүү иштегенин байкоого болот.

Эскерүүдөн анын адамгерчилиги, жаштык максималисттиги, жакшы иштегендерди жакшы көрүп, сүйөп-таяп, жалкоолорду жаман көрө тургандыгын автор баса белгилөө менен “Ленинчил жашта” иштеп жүргөндө жаштарга колунан келишинче жардам берип, бардык учурда бирдей болууга аракет кылган жигитчилигин баса белгилеген. Бул эскерме

акындын жан-дүйнөсүнө кирүүгө көмөк көрсөтө турган өтө пайдалуу материал катары бааланчу эмгек болуп кала берет.

Тукей Кекиликовдун “Достор арасында” Жусуп Турусбеков жөнүндө эскерүүсү, акын менен алгачкы жолку жолугушуу эпизодунан башталат. Жаш кезинде чогуу жүрүп, Жусуп “Ленинчил жашка” алып келип, Т.Кекиликовду ишке аралаштырып, макалаларын редакциялап берип, оңдоп-түзөп жардам көрсөтүп, пайдасын тийгизиптир. Ошол үчүн Жусуп менин анык насаатчым жана устатым эле” деп, сыймыктануу менен жазып жатпайбы.

Мисалы, К.Маликов өзүнүн эскерүүсүндө атактуу акын Жусуптун бала кыялдыгын, энөөлүгүн көбүрөөк көрсөткөнгө ыклас буюрса, Т. Кекиликов да ага өзүнчө объективдүү мамиле жасоого, көргөн, билген чындыкты айтып калуу аракетинде болот. Аны мүнөздөгөн учурда бир жагына ооп кетпей “Жусуп өзү токтоо, жоош, бирок, чыйрак, ар нерсени баамдагыч, терең ойлогон жигит эле” деп жатпайбы. Жогорудагы эскерүүсүндө К. Маликов кайсы бир жагынан Ж. Турусбековго бир сызыгын кемирээк карап мамиле жасагандыгын байкоого болот. Себеби, Т.Кекиликовдун эскерүүсүн окуганда Жусуп бала кыял, баёо эмес, бардык нерсеге олуттуу караган, өзгөчө чыгармачылыкка келгенде, көшөрүп иштеген мээнеткеч, ар бир ырын ийине жеткенче жаны тынбай иштеп, өзүнө катуу талап койгону көрүнүп турат.

Кыязы, Жусуп Турусбеков жогоруда К. Маликов жазгандай “чоң” болуп иштей албай деле койгон окшойт. Ошол “Ленинчил жашта” иштеп турганда редакцияга жакшы кадрларды алуу, ишти уюштуруу менен бирге Курман-Гали Каракеевди келечегинен көптү үмүттөндүргөн жаш журналист катары көтөрүп, өзүнө орун басар кылып алыптыр. Анын жолунун ачылышына ак дилинен жардам берген Жусуп болгондугун Т. Кекиликов ошол К. Каракеев жөнүндөгү эскерүүсүндө абдан ачык жазган. “Ленинчил жашта” редактор болуп турганда Жусуп биринчи болуп демилге көтөрүп, фамилия алууну киргизген экен. Т. Кекиликовдун эскерүүсүнө ишенсек фамилия алуу эч кандай буйруксуз, сырттан тануулоосуз эле болгон делет.

“Маселен, Турусбек уулу эмес, Турусбеков Жусуп Турусбекович, Бөкөнбаев Жоомарт Бөкөнбаевич деп колдонулса туура болчудай. Ошондуктан, кийинки муундарда накта фамилия пайда болот. Башка элдердики сыяктуу эле бул фамилия түбөлүккө кала берет эмеспи, - деп Жусуп өзүнүн оюн ортого салды” деп, Т. Кекиликов бул демилге эч кимдин буйругусуз эле ишке ашырылгандыгын айтат. Ушундай чоң ишти эч кандай көкүрөк какпай, атак, пайда издебей, демейдеги эле бир иш катары бүтүрүп койгондугунан, анын жөнөкөйлүгү, ак жүрөктүүлүгү, ишке олуттуу карап, жоопкерчилигин сезе билгендиги Жусуп Турусбеков чоң инсан экендигинен кабар берет.

Т.Кекиликов ошол 30-жылдардагы көчөлөрү караңгы, баткак, чоң маданияттан артта, перифериянын борбору Фрунзеде Жусуп экөө чогуу жүргөн күндөрдү элестетүү менен, анын жолдоштукка бекемдигине токтолуп, жаш кезде экөө ээрчишип киного барган күндөрүн эскерет. Жусуптун “Ук жер жузү”, “Энеме кат” чыгармаларынын жаралышы жөнүндө да азыноолак кеп салат. Жолдош катары анын кыз менен таанышканынан тартып, үйлөнүшүнө себепкер болгонуна чейин жазат. Бардык учурда Жусуп адам катары жөнөкөй, карапайым эле жүргөнүн байкоого болот. Ал орден алган кезде да көөп кетпей, ошол мурдагы калыбынан жазбай бир калыпта жүргөн. Бул эскерүүдө Жусуптун чыгармачылык принциптери, адамгерчилиги жана акындыгына да Т. Кекиликов көп көңүл бурганын көрүп турабыз.

Т. Кекиликовдун Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, К. Маликов, Т. Сыдыкбеков ж.б. жөнүндөгү эскерүүлөрүнүн ичинен Мукай Элебаев жана анын жубайы Бурулча жайында жазганы өзгөчө айырмаланып турат. Ошол жаш күндөрү, редакцияга кантип иштегени, журналисттердин чөйрөсүнө кантип аралашканы тууралуу кеп салып

келип, Мукай жөнүндө эскерүүсүндө “Байдын кызын кедейлер алууга болобу?” деген талкуу жүргөнүн сөз кылат. Ал кезде байдын кызына үйлөнгөнү үчүн “Ленинчил жаштын” редактору Закир Чотоев, ВЛКСМ обкомунун секретары Мукаш Далбаевдер партиялык жоопко тартылышканын айтып, анан ошол тап күрөшү алоолоп күйүп турган мезгилдин картинасын азыркы окурмандар үчүн абдан таамай, элестүү ачып берүү менен, күндөрдүн бир күнүндө Мукай үйүнө ээрчитип барса “- Сен өзүң журналисттик кызматта жүрүп, көрүнүктүү акын боло туруп, эмне үчүн байдын кызына үйлөндүң? Өзүң пролетариат болсоң” деп тийишкен экен Т. Кекиликов.

“- Ал жетекчи кызматчыларга тиешелүү да. Мен катардагы кызматкермин. Эч убакта бай-манаптын таасирине кирбейм – деп баса белгиледи” деп эскерет. Ушул эпизоддон улам Мукайдын зайыбы жөнүндө мынтип жазат: “Бурулча ал убакта жакшынакай, сулуу келин. Адамкерчиликтүү, сыпайы, күйүмдүү аялдардын бири болчу. Азыр да жакшы карыды, Мукайды эстен чыгарган жок. Анын милдетинен бүт кутулду.” Т. Кекиликов жыйырмадан ашык инсан жөнүндө эскерүү жазган, бирок, ушундай ыраазычылык менен эч кимдин жубайы жөнүндө жазган эмес. Ырасында, Мукайдын зайыбы нарктуу жердин кызы болгондугу тууралуу да сөз болуп жатпайбы, демек, жакшы тарбия көргөн, ошол үчүн башкалар суктангандай, башкаларга үлгү болгудай нускалуу өмүр сүргөндүр, Мукайдай бир улуттун сыймыгы болгон, таберик катары сакталчу түбөлүк жашай турган чыгармаларды жараткан чыгаан инсандын улуулугун түшүнүп, көр тирликтин майда, убактылуу кызыкчылыктарына азгырылбай, алардан өйдө туруп, бармактайдан баш кошкон зор таланттын жаркын элесинен демөөр алып, ага табынып жашагандыр. Ушул эскерүүдөн Мукайдын зайыбынын аруулугуна, сүйгөн жарына берилгендигине, эрктүүлүгүнө баа берүү менен бирге келечек муундарга үлгү болгудай өмүр сүргөндүгүн ибараттап айтууга болот. Т. Кекиликов жазып жаткан мезгилинин бардык кемчиликтерин, татаалдыктарын төкпөй-чачпай баяндоо менен бирге жалпы мүнөздөмө берүү жагына уста. Негизинен окуяларды так, таамай эскерет, ал эми жолдошторунун айткан-дегенин, алардын иштерине, өзүнө карата мамилесине байланыштуу окуяларды сомолотуп, жөндөтүп эскерет. Мисалы, Ж. Бөкөнбаевди эскерүүдө Көлдөн келгенден кийин жолукканда:

“Эмне кечиктиң, - деди Жоомарт мени карап, - сени күтө берип тажадым” дейт. Ал эми Мукай Элебаевди эскерүүдө Мукай Жалал-Абадга барып Т.Кекиликовду күтөт да, ал келгенде “Сен эмне мынчалык кечиктиң, күтө берип тажап да кеттим” дейт.

Т.Кекиликов ушул эпизодду жазууда так эместикти кетирген. Анткени Ж.Бөкөнбаев менен М.Элебаевдин ага жасаган мамилеси бирдей, окшош болгон эмес, сүйлөм курулушуна, интонациясына карап көрсөк

Ж. Бөкөнбаевдин сүйлөгөнүн өзүнүкүндөй бергени аракет кылган. Анын өткүр мүнөзүнө, өкүм сүйлөгөнү жарашып жатат. Азыр Мукайды да ошол эле инерция менен окшоштуруп сүйлөтүп койбодубу. Бул жагынан К. Маликов өтө такыба мамиле жасаган. Ошол учурда кандай сөз айтылса ошону өзүндөй эске түшүрүүгө аракет кылган. Ал ар бир эскерген кишинин индивидуалдуу өзгөчөлүктөрү менен эскерет. Ошол жагынан алып караганда Т. Кекиликовдун Мукайды эскерүүсүндө курган диалогдорунда анын сүйлөө манерасы өзүнө анча окшошпой калган. Мукай болсо ар дайым “А ырысы жок” же “А кешиги жок” деген сөздөрдү кошуп сүйлөчү экен. Бир чети ал Т. Кекиликовдон бир топ жаш улуу болсо сөзсүз ал “А кешиги жок, сен эмне кечиктиң” деши мүмкүн эле. Т.Кекиликов ушул сыяктуу нюанстарга көп маани бербей үстүрт кетип, айрым эскерүүлөрүн сомолоп койгон жери бар экендигин да айта кетишибиз керек. Ага карабастан Т. Кекиликовдун эскерүүсүндө жогоруда белгиленгендей ошол 30-жылдардагы мезгилдин татаалдыгы, кыйынчылыгы көз алдыга тартылат. Өзгөнгө баратып, басмачылардан корголошкону, андан кийин Сузакта басмачылардан жашырынышып,

ремонт болуп жаткан мектептин короосунда жыйылып турган парталардын арасына бекинип жатышканы ошол мезгилдин тынчы жок кыйын абалынан, Кеңеш өкмөтү али күчүнө кирбей, басмачылар оожалып турган учурдагы кырдаалды ачык көрсөтө алган.

Т. Кекиликов “Узак жолдун” жаралышына тиешелүү дагы бир кызыктуу ойду айтат. “Ошол жылдарда көп жыйындардын биринде көркөм адабият жөнүндө сөз болгондо, республиканын жетекчилеринен жолдош Исакеев Баялы Дыйканбаевич: “Кыргыз жазуучулары негизинен ыр жазып келе жатышат. Кара сөз менен жазылган жакшы роман, повесттер жокко эсе. Окуй турган эч нерсе колго тийбей жаткансыйт. Мына бул жагын акын-жазуучуларыбыз колго алышса” – деген тилекти айтты. Жетекчинин бул үндөөсүнө шыктанып, кара сөз менен чыгармаларды тартуулоого аракеттер башталды. Биринчилерден болуп Мукай өзүнүн “Узак жол” романын, Түгөлбай “Кең-Суу” романын жазууга киришти. Бул романдар убагында жазылып бүтүп, убагында жарык көрдү”.

Албетте, ал мезгилде ошондой болгон. Айрыкча, поэзия партиянын саясатын жүзөгө ашыруу максатында чакырык, үгүт жүргүзүү максатында жазылып, элди ээрчитүүгө кызмат кылган. Мунун да өзүнчө закон ченемдүү жол-жоболору болгон.

Адабияттар:

1. Т. Кекиликов – Достор арасында, Ф. 1990
2. У.Т. Кожаметов, Казахская мемуарная литература: Автореф. дис. к.ф.н. – Алма-Ата, 1966;
3. Л.Я. Гинзбург – О психологической прозе. Л.: Сов.писатель, 1971, с.Ю.
4. К. Маликов – Замандаштарым жана каламдаштарым. Ф.: 1985.
5. Ж.А. Даниелян – Из истории армянской мемуарной литературы: Автореф. дис. к.ф.н. – Ереван, 1961;
6. В.С. Барахов – Искусство литературного портрета. М.: Наука, 1976.с.12
7. С.Т. Аксаков – проблема мемуарно-автобиографического жанра в русской литературе 40-50-х годов XIX в... Автореф.дис. к.ф.н. М., 1968;
8. Г.В. Орлова – Автобиографическая проза на рубеже двух эпох (к вопросу об эволюции героя): Автореф. дис. к.ф.н. М., 1975.